

بررسی تطبیقی و تحلیلی تشبیهات نظامی و جامی (با تاکید بر مخزن الاسرار و تحفه الاحرار)*

دکتر علی رضا نبی‌لو

استادیار دانشگاه قم

چکیده

در این مقاله تشبیهات مخزن الاسرار و تحفه الاحرار، از وجوه مختلف موضوعی، طرفین تشبیه، وجه شبه، ادات، حسی، عقلی و انتزاعی بودن، مفرد و مرکب بودن و... بررسی و دسته‌بندی گردیده و پس از تطبیق تشبیهات هر دو شاعر، تحلیلی آماری و علمی از آنها ارایه شده است. یکی از اهداف این نگرش تحلیلی و تطبیقی، بررسی آماری تشبیهات هر دو شاعر و مشخص نمودن میزان ابتکار و تقلید جامی بود، هدف دیگر، دست یافتن به دیدگاه جامی درباره نوع و دسته‌بندی تشبیهات آنها بود. پژوهش کاملاً جنبه علمی دارد، یعنی تمام تشبیهات دو اثر مورد بررسی واقع شد (که به دلیل محدودیت مقاله، بخش‌هایی از تشبیهات به عنوان نمونه ذکر گردید، ولی آمارها و درصدها شامل تمام تشبیهات است). مخزن الاسرار با ۲۲۵۴ بیت، ۶۳۱ تشبیه و تحفه الاحرار با ۱۷۲۶ بیت، ۴۳۰ تشبیه دارد، که با توجه به تقسیم تعداد تشبیهات آنها بر تعداد ابیاتشان، قدرت تشبیه سازی و تصویرگری نظامی از جامی بیشتر است. (زیرا از کل تشبیهات این دو اثر سهم نظامی ۵۷ درصد و سهم جامی ۳۸ درصد است و ۵ درصد نیز تشبیه مشترک دارند) تحفه الاحرار جامی از نظر تنظیم ابواب و موضوعات دقیقاً تقلیدی از مخزن الاسرار نظامی است؛ در تشبیهات نیز اگرچه ۵ درصد تشبیه مشترک در این دو اثر دیده می‌شود اما چنانکه از ارقام پیداست سهم تشبیه سازی نظامی بیشتر است و تحفه الاحرار از این حیث نیز نمی‌تواند بر مخزن الاسرار برتری داشته باشد. از نکات مهم دیگر، توجه هر دو شاعر به آوردن اوصاف انسانی در مشبه و آوردن اشیا و ابزار در مشبه به تشبیهات آنها است. این پژوهش همچنین ثابت می‌کند که هر دو شاعر بیشتر به تشبیهات حسی به حسی و عقلی به حسی و تشبیه مفرد گرایش دارند. غالب تشبیهات نظامی و جامی در این دو اثر از نوع تشبیه بلیغ است، نظامی بعد از تشبیه بلیغ به تشبیه مرسل و جامی به تشبیه مفصل علاقه‌مند بوده است.

کلیدواژه‌ها: تشبیه، مخزن الاسرار، تحفه الاحرار، نظامی، جامی.

* تاریخ دریافت مقاله: ۸۷/۶/۲۳

تاریخ پذیرش نهایی: ۸۸/۱/۱۹

نشانی پست الکترونیکی نویسنده: anabilo@qom.ac.ir

مقدمه

موضوع مورد پژوهش این مقاله، بررسی تحلیلی و تطبیقی تشبیهات نظامی و جامی در مخزن الاسرار و تحفه الاحرار است. شعر نظامی از خیال‌انگیزی خاصی برخوردار است، مخزن الاسرار او از صور خیال و تصویرهای بسیاری بهره گرفته و با توجه به اینکه دارای اندیشه‌های تعلیمی، عرفانی و اخلاقی است، تشبیهات وی ریشه در طبیعت زمینی و شاخه در تفکرات آسمانی و روحانی دارد، به همین دلیل، این منظومه جهت بررسی و تحلیل تشبیهات نظامی انتخاب شد.

در میان مقلدان او، جامی و تحفه الاحرار وی، که تقلیدی از مخزن الاسرار است، در بین اهل ادب مورد توجه و مطالعه قرار گرفته و مشهور است. بنابراین مقایسه و تطبیق این دو اثر تا حدودی می‌تواند خواننده را با سبک، هنر و تفکر این دو شاعر آشنا کند، زیرا از طریق نوع نگرش شاعر به تشبیه، به تجربه شخصی و نحوه تفکر وی درباره اشیا و حوادث می‌توان پی برد و از سوی دیگر بسیاری از تشبیهات تحت تأثیر نگرش غالب جامعه و تفکرات رایج در آن و عقاید و باورهای دینی آن جامعه پدید می‌آید. در نتیجه از این منظر نیز می‌توان به تفکرات و عقاید رایج در محیط زندگی هر دو شاعر پرداخت.

به همین منظور تشبیهات آنها از نظر موضوعی، حسی، عقلی و انتزاعی بودن، زاویه تشبیه، مفرد و مرکب بودن، وجه شبه و ادات مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت، سپس تشبیهات مشترک یا تقلیدی جامی بررسی گردید و در نهایت به وسیله جدول و نمودار، یافته‌های پژوهش به شکل آماری و دقیق ثبت شد تا مخاطب در یک نگاه اجمالی بتواند به نتیجه این تطبیق و تحلیل دست یابد. گفتنی است پژوهشی با این شیوه که بر اساس مقایسه، تحلیل و تطبیق عنصر تشبیه در دو شاعر انجام شده و با جداول و نمودار نتایج آن نشان داده شده باشد، پیشینه و سابقه چندانی ندارد و در نوع خود تازه و بکر است.

تشبیه و طرفین آن

تشبیه به عنوان یکی از فنون و ابزارهای بیانی، پایه شکل‌گیری بسیاری از اشعار است. در میان مباحث علم بیان، تشبیه، برجستگی ویژه‌ای دارد، زیرا اساس شکل‌گیری استعاره، نیز تشبیه است. شاعر از طریق این فن با طبیعت و ماورای آن ارتباط برقرار می‌کند و از راه محاکات آنها را به خدمت می‌گیرد و ساختار ذهنی خود را با آنها شکل می‌دهد. «شکل ذهنی شعر حاکی از تمرکز کامل همه نیروی خلاقه شاعر در لحظه آفرینش شعر است». (براهنی، ۱۳۸۰، ج ۱، ۷۵) تشبیه در ساخت صور خیال نقش بسزایی دارد «تشبیه هسته اصلی و مرکزی اغلب خیال‌های شاعرانه است. صورت‌های گوناگون خیال و نیز انواع تشبیه، مایه گرفته از همان شباهتی است که نیروی تخیل شاعر در میان اشیا کشف می‌کند» (پور نامداریان، ۱۳۸۱، ۲۱۴)

برای ورود به بحث تشبیه از مهمترین ارکان آن یعنی مشبه و مشبه به می‌توان آغاز کرد که الزاما باید ذکر شوند و قابل حذف نیستند و گرنه تشبیه ناقص خواهد شد. این دو طرف تشبیه را از جهات مختلف می‌توان بررسی و تحلیل نمود «آن دو رکنی که در حقیقت بنیاد تشبیه بر آنها استوار است، همان دو رکن مشبه و مشبه به است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲، ص ۵۶) نوع بهره‌گیری شاعر از این دو رکن می‌تواند تا حدودی بیانگر دیدگاه و زمینه‌های فکری و هنری او باشد، بسیاری از تجارب محیط زندگی و زمینه‌های عقیدتی و فکری در ساخت تشبیه مؤثر است؛ کسی که در این ارکان از عناصر دینی، اخلاقی، ادبی، اجتماعی استفاده می‌کند، گرایش و تمایل خود را به این امور نشان می‌دهد. هنگامی که تشبیه با مشبه و مشبه به، غالب باشد و از ادات و وجه شبه کمتر استفاده شود بر همانندی طرفین تشبیه، بیشتر تأکید می‌گردد. در غیر این صورت، جدایی و دوری طرفین بیشتر القا می‌شود. اغلب موضوعاتی که در پیرامون شاعر قرار دارد یا از ذهن او می‌گذرد، می‌تواند در تشبیه سازی او مورد استفاده قرار گیرد. با این توضیحات وارد بحث اصلی یعنی تشبیهات نظامی و جامی می‌شویم.

بررسی موضوعات مشبه و مشبه به

نظامی و جامی موضوعات متعددی را در تشبیهات خود مورد توجه قرار داده‌اند. هر دو هم در مشبه و هم در مشبه به، به امور متنوعی پرداخته‌اند از جمله انسان و اوصاف او، مفاهیم مجرد و انتزاعی، اجرام آسمانی، طبیعت، حیوانات و اشیا و... که به تحلیل و مقایسه آنها پرداخته می‌شود.

۱- انسان و اوصاف انسانی

مخزن الاسرار: (۱) انسان به مگس (۵۲)/انسان به شرار (۷۸)/انسان به کدو (۷۸)/انسان به پروانه (۳۸)/انسان به دهن تیغ (۷۵)/انسان به گل (۷۳)/شاعر به لب لاله (۲۵)/شاعر به باد (۱۴)/ پیامبر به صبح نجات (۱۳)/آدم به گندم (۳۴)/آدم به دل گندم (۳۴)/اعضا و جوارح و اوصاف انسانی تن به گوهر (۵۱)/جسد به دیگ (۳)/سر به کاسه (۶۲)/خد به نیشکر (۳۰)/رخ به خورشید (۱۰)/صورت به مملکت (۲۳)/چشم به چشمه (۲۴)/گوش به صدف (۲)/گیسو به شب (۱۰)/مغز به روغن (۲۳)/طبع به غبار (۸۴)/طبع به توسن (۵۲)/عقل به روشنی (۴)/عقل به رشته (۱)/رای به ملک (۳۷)/دل به خانه (۶۲)/دل به مرغ (۲۵)/دل به کاسه (۸۲)/دل به دانه (۴۷)/دل به سلطان (۲۴)/دل به سهیل (۲۳)/زبان به الماس (۱۷)/زبان به نخل (۲)/سخن به در (۲)/سخن به شهد (۲۱)/سخن به آب (۱۸)/سخن به سیم (۱۹)/جان به رشته (۵۱)/جان به نمک (۳)/جان به عیسی (۳۷)

آدم به گندم:

او که چو گندم سر و پایی نداشت / پایی نداشت / علوم بی‌زمنی و سنگ نوایی نداشت
(نظامی، ص ۳۴)

تن به گلیم:

نقش قبول از دل روشن پذیر / گرد گلیم سیه تن مگیر
(همان، ص ۴۹)

طبایع به سیم:

سیم طبایع به ریاضت سپار زر طبیعت به ریاضت برآر
(همان، ص ۵۲)

دیده به آینه:

من که به این آینه پرداختم آینه دیده در انداختم
(همان، ص ۱۴)

سخن به چراغ:

کاین سخن رسته پر از نقش باغ عاریت افروز نشد چون چراغ
(همان، ص ۱۷)

دل به بحر:

گشته دلم بحر گهر ریز تو گوهر جانم کمر آویز تو
(همان، ص ۱۸)

جسد به دیگ:

جز تو فلک را خم چو گان که داد دیگ جسد را نمک جان که داد
(همان، ص ۳)

زنج به نارنج:

زان زنج گرد چو نارنج خوش غبغب سیمین چو ترنجی به کش
(همان، ص ۲۸)

زبان به الماس:

تیغ ز الماس زبان ساختم هر که پس آمد سرش انداختم
(همان، ص ۱۷)

جان به کشتی:

عقل به شرع تو ز دریای خو کشتی جان برد به ساحل درون
(همان، ص ۱۳)

تحفة الاحرار: انسان به قلم (۴۲۵)/انسان به نی (۴۱۸)/انسان به سگ (۴۱۷)/انسان به شمع (۴۱۷)/انسان به گل (۴۱۱)/انسان به خور (۴۱۱)/انسان به غنچه (۴۱۱)/انسان به ستون (۴۰۲)/انسان به خر (۴۰۲)/انسان به باغ (۳۷۲)/ آدمی به میوه (۳۷۵)/شاعر به صدف (جامی ۳۸۶)/شاعر به ذره (۳۷۷)/شاعر به سوسن (۳۷۷)/شاعر به بلبل (۳۷۲)/ پیامبر به شمع (۳۷۹)/پیامبر به خورشید (۳۷۷)/ نبوت به دهلیز (۴۰۰)/روی پیامبر به آفتاب (۳۸۱)/اعضا و جوارح و اوصاف انسانی: زنخدان به گوی (۴۳۲)/زنخدان به سیب (۴۳۲)/خال به دانه (۴۳۲)/رخ به گلنار (۴۳۳)/زانو به آینه (۴۳۳)/لب به خم نیل (۴۳۳)/روی به شمع (۴۳۲)/قد به سرو (۴۳۲)/ابرو به مصراع (۴۳۲)/رخ به ماه (۴۳۲)/بینی به الف (۴۳۲)/لب به چشمه نوش (۴۳۲)/سینه به آتشکده (۴۲۸)/گیسو به پر زاغ (۴۲۸)/سر انگشت به عناب (۴۲۸)/عقل به چراغ (۳۷۱)/دل به بتکده (۴۲۰)/دل به مرغ (۴۱۹)/دل به زنگی (۴۱۸)/دل به سپر (۴۱۲)/دل به مخزن (۳۹۷)/دل به غنچه (۳۹۴)/زبان به تیغ (۳۷۳)/زبان به تیغ (۳۷۳)/سخن به خوان (۳۶۷)/سخن به گره (۳۶۹)/سخن به مرغ (۳۸۵)/سخن به جان (۳۸۵)/سخن به چنگ (۳۸۵)/سخن به زر (۳۸۶)/سخن به در (۳۸۶)/سخن به عروس (۳۸۶)/سخن به خوان (۳۸۸)/جان به طوطی (۴۱۸)/جان به روضه (۴۱۸)/جان به گنجینه (۴۰۱)/جان به متاع (۳۹۶)/جان به گلبن (۳۸۸)/جان به کشور (۳۸۲)

آدمی به میوه:

خاص ترین میوه آن کادمیست لذتش از چاشنی محرمی است
(جامی، ص ۳۷۵)

نبوت به دهلیز:
و آن دگرت گنج فتوت فشان کرده به دهلیز نبوت کشان
(همان، ص ۴۰۰)

روی پیامبر به آفتاب:
پرتو روی تو که هست آفتاب بود از آن کشور دین نور یاب
(همان، ص ۳۸۱)

سخن به گره:

نیست سخن جز گرهی چند سست طبع سخنور زده بر باد چست
(همان، ص ۳۶۹)

جان به طوطی:

از شکرستان چو برآرد نفس طوطی جانها شود آنجا مگس
(همان، ص ۴۱۸)

دل به قدح:

اهل دل از نظم چو محفل نهند باده راز از قدح دل دهند
(همان، ص ۳۷۶)

رخسار(روی) به شمع:

قد تو سرویست بهشتی چمن روی تو شمعیست بهشت انجمن
(همان، ص ۴۳۲)

نظامی و جامی از موضوعات متعدد مرتبط با انسان، به عنوان مشبه استفاده کرده‌اند؛ انسان، اعضا و جوارح مربوط به انسان، اوصاف و مشاغل انسان، پیامبر به عنوان انسان کامل، شاعر و اوصاف مربوط به او، دل، جان، زبان و سخن از بهترین مشبه‌های انسانی این دو شاعر است. در این میان، انسان، اعضا و کارهای او بیشترین بسامد را دارد. نظامی بیشتر از جامی لفظ انسان را مشبه قرار داده است، مشبه‌هایی که با محوریت پیامبر پدید آمده، در هر دو اثر تقریباً یکسان است. نظامی بیشتر از جامی به استفاده از انسان در مشبه تشبیهات خود توجه داشته است. حضرت آدم نیز در تشبیهات نظامی مورد توجه بوده؛ ولی جامی از آن، در تشبیهات خود استفاده نکرده است. همچنین جامی به عقل و متعلقات آن کمتر توجه نموده که شاید این نکته متأثر از مشرب صوفیانه و عرفان گرایانه او باشد، ولی نظامی از عقل، خرد و رای در تشبیهاتش بهره گرفته است.

این دسته مشبه(انسان و اوصاف انسانی) در مخزن الاسرار ۳۵۰ مورد(۵۵/۶ درصد) و در تحفة الاحرار ۱۸۱ مورد (۴۲ درصد) است. چنانکه از آمار و ارقام مشبه‌ها بر می‌آید

نظامی و جامی بیشترین مشبه تشبیهات خود را از این دسته اخذ کرده‌اند، به عبارت دیگر انسان و اوصاف او، در مرکز تفکر و تصویر سازی هر دو شاعر قرار می‌گیرد. نظامی تقریباً دو برابر جامی از این نوع مشبه استفاده کرده که از توجه ویژه نظامی به انسان و احوال او حکایت می‌کند. گفتنی است که در تشبیه، انتخاب مشبه آغاز ورود به تشبیه سازی محسوب می‌شود؛ یعنی مشبه پایه و اساسی می‌گردد تا ذهن شاعر به دنبال مشبه بهی مشترک با اوصاف مشبه برود؛ بنابراین انتخاب هر نوع مشبهی از سوی شاعر، خواننده را به ذهن، ضمیر و تفکر او هدایت می‌کند.

انسان و اوصاف انسانی در مشبه به تشبیهات هر دو شاعر نیز کار برد وسیعی دارد:

مخزن الاسرار: لعل به جگر (۲) / پیامبر به مغز (۱۹) / ره به موی (۶۰) / لب به مسیحا (۳۱) / گم شده به یوسف (۴۶) / آب به موسی (۲۷) / سخن به جان (۱۸) / غافلی به دیوانگی (۴۱) / دشمن به غم (۷۶) / سحر به غماز (۷۱) / کرشمه به کماندار (۳۰) / شمع به ساقی (۲۹)

ره به موی:

عاجزی وهم خجل روی بین / موبه موی این ره چون موی بین
(نظامی، ص ۶۰)

آب به موسی:

زرد قصب خاک به رسم جهود / کاب چو موسی ید بیضا نمود
(همان، ص ۲۷)

شمع به ساقی:

شمع چو ساقی قدح می به دست / طشت می آلوده و پروانه مست
(همان، ص ۲۹)

تحفة الاحرار: طبع به جوهری (۴۳۷) / غم به داغ (۴۳۵) / جهل به مرض (۴۲۱) / ادبار به شحنه (۴۰۷) / وفا به مغز (۳۹۹) / تصلف به داغ (۳۸۸) / فضل به سرمایه (۳۹۰) / عدم به خواب (۳۹۵) / پر جبرئیل به آواز (۳۸۷) / خدا به رنگ رز (۳۷۲) / تربیت به

باغبان (۳۷۲)/مصحف به شاهد (۴۴۰)/دوات به دل (۴۳۸)/سیم به ناخن (۴۰۷)/بهار به عروس (۳۷۵)/چرخ به صیرفی (۳۸۷)/انجم به دیده (۴۰۳)/ستاره به اشک (۴۰۳)/ماه و سال به تعلیم گر (۴۳۷)

جهل به مرض:

از مرض جهل شفا بخشدت وز کدر نفس صفا بخشدت
(جامی، ص ۴۲۱)

عدم به خواب:

بود در این مهد فرو بسته دم طفل موالید به خواب عدم
(همان، ص ۳۹۵)

الف به انگشت: انگشت شهادت

نیست بجز شهد سعادت درو هر الف انگشت شهادت درو
(همان، ص ۴۰۰)

سخن به عروس:

ای پر از آوازه گوش سخن شاهد جانهاست عروس سخن
(همان، ص ۳۸۶)

در این بخش، نظامی و جامی از اعضا، مشاغل، اوصاف و احوال انسانی در مشبه به تشبیهاتشان استفاده کرده‌اند. این نوع مشبه به در مخزن الاسرار ۱۲۹ مورد (۲۰/۵ درصد) و در تحفة الاحرار ۵۲ مورد (۱۲ درصد) است. نظامی بیش از دو برابر جامی از این طیف مفاهیم به عنوان مشبه به بهره گرفته، این موضوع چنانکه گفته شد نشانگر توجه ویژه نظامی به انسان و احوال اوست، درنگی در مخزن الاسرار و دقت در نگاه خاص او به اخلاق و اجتماع انسانی این مطلب را اثبات می‌کند.

۲- مفاهیم مجرد و انتزاعی

مخزن الاسرار: کین به سگ (۸۳)/غم به شحنه (۴۹)/غم به دام (۴)/وفا به تخم (۳۵)/وفا به مغز (۶۲)/ستم به غبار (۳۹)/تدبیر به کشتی (۳۸)/دانایی به جوهر (۷۷)/

عیب به جامه (۶۱) / دین به رشته (۸۲) / فنا به گرد (۱۳) / عدم به غله دان (۱۱) / ناز به صحرا (۹) / تعالی و تقدس به ملک (۳) / سخا به باغ (۲) / عدم به گرد (۲) / کین به سگ:

سرد نفس بود سگ گرم کین روبه از آن دوخت مگر آستین
(نظامی، ص ۸۳)

غم به شحنه:

در سفری کان ره آزادی است شحنه غم پیشرو شادی است
(نظامی، ص ۴۹)

تدبیر به کشتی:

مست شده عقل به خوشخواب در کشتی تدبیر به غرقاب در
(همان، ص ۳۸)

فنا به گرد:

تاز عدم گرد فنا برنخواست می تک و می تاز که میدان تراست
(همان، ص ۱۳)

عدم به غله دان:

خانه غولند پردازشان در غله دان عدم اندازشان
(همان، ص ۱۱)

تحفة الاحرار: کرم به موج (۴۳۷) / کرم به ستر (۴۳۰) / وجود به لوح (۴۲۷) / بقا به لوح (۴۲۵) / رحمت به کنف (۴۲۴) / حیات به نقد (۴۲۳) / احسان به گوهر (۴۲۲) / هدایت به نور (۴۲۱) / عدم به نیستان (۴۱۸) / هستی به بادیه (۴۱۸) / محبت به عقد (۴۱۵) / عدم به قفل (۴۰۸) / کرم به میدان (۴۰۸) / غیب به محب (۴۰۶) / کمال به نقد (۴۰۶) / صفا به جام (۴۰۵) / رضا به خوان (۴۰۵) / شوق به زنجیر (۴۰۳) / نماز به ستون دین (۴۰۲) / توحید به بیسه (۴۰۰) / صفا به ابر (۳۹۷) / عشق به میدان (۳۹۶) / احسن و عشق به گوهر و کان (۳۹۶) / شوق به آتش (۳۹۲) / یقین به صبح (۳۹۱)

بقا به لوح:

هر که به یک حرف قلم کج نهاد حرف وی از لوح بقا محو باد
(جامی، ص ۴۲۵)

احسان به گوهر:

ای به سرت افسر فرماندهی افسرت از گوهر احسان تهی
(همان، ص ۴۲۲)

یقین به نور:

همت دون رونق دینم ببرد ظلمت شک نور یقینم ببرد
(همان، ص ۳۹۰)

شوق به زنجیر:

جنبش ارکان به سوی تحت و فوق از کشش اوست به زنجیر شوق
(همان، ص ۴۰۳)

امید به رشته:

ورنه از آنجا که کرمهای تست کی بودم رشته امید سست
(همان، ص ۳۷۶)

نظر به شمع:

شب که ز خورشید نظر دوختی شمع نظر تا سحر افروختی
(همان، ص ۴۱۷)

هر دو شاعر در این بخش از حالات درونی انسان و کیفیات روحی او بهره گرفته‌اند. همچنین به امور غیبی و ناملموس، توجه ویژه‌ای دارند. این نوع مشبه در مخزن الاسرار ۷۸ مورد (۱۲/۵ درصد) و در تحفة الاحرار ۱۴۴ مورد (۳۳/۲ درصد) است. نظامی به دلیل آنکه توجه بیشتری به انسان و امور حقیقی و حسّی او دارد، از مفاهیم انتزاعی و مجرد بهره کمتری می‌گیرد و جامی به علت روحیه درونگرایی و عارف منشانه به آوردن این مفاهیم در تشبیهات خود اهتمام بیشتری ورزیده است.

در مشبهه به تشبیهات هر دو شاعر، مفاهیم مجرد و انتزاعی قابل توجه و تحلیل است:

مخزن الاسرار: انسان به سیمرخ (۴۸)/ انسان به طلسم (۷۸)/ انسان به قضا (۸۵)/
پیامبر به آب حیات (۱۳)/ راهرو به ملایک (۴۴)

انسان به سیمرخ:

بگذر از این مرغ طبیعت خراش بر سر سیمرخ چو سیمرخ باش
(نظامی، ص ۴۸)

انسان به طلسم:

عقل تو جانست که جسمش تویی جان تو گنجی که طلسمش تویی
(همان، ص ۷۸)

راهرو به ملایک:

راهروانی که ملایک بیند در ره کشف از کشفی کم نیند
(همان، ص ۴۴)

تحفة الاحرار: فتح به دولت (۴۲۱)/ هوا به دیو (۴۰۰ و ۴۱۰)/ معصیت به
تیرگی (۳۹۸)/ شک به ظلمت (۳۹۰)/ غفلت به تیرگی (۳۹۰)/ بیداری به دولت (۳۹۰)
هوا به دیو:

سنگ به دست آر ز رمی جمار دیو هوارا کن از آن سنگسار
(جامی، ص ۴۱۰)

شک به ظلمت:

همت دون رونق دینم ببرد ظلمت شک نور یقینم ببرد
(همان، ص ۳۹۰)

نظامی از این نوع مشبهه به، ۱۱ مورد (۸/۱ درصد) و جامی ۱۵ مورد (۵/۳ درصد) آورده است، که تعداد آنها به هم نزدیک است.

۳- موضوعات و اجرام آسمانی

مخزن الاسرار: فلک به پیر (۵۹) / نه فلک به گره (۲۵) / فلک به بساط (۶۲) / خورشید به مهره (۳۲) / سیماب (۱۵) / چشمه (۲۹) / مه به شیشه (۱۵) / حقه (۴) / مهتاب به چشمه (۴۶) / هلال به طوق (۴) / ثریا به تخت (۷) / زحل به سنگ (۴۱) / انجم به خرقه (۵۹) / شب به کحلی (۲۵) / گرد (۴) / شحنه (۲۹) / صبح به صدف (۱۱) / روز به زرده (۱۱) / قفس (۶۱) / شب و روز به مرغ (۴) / ایام به آیت (۳) / زمانه به باغ (۶۶)

فلک به پیر:

پیر فلک خرقه بخواهد درید مهره گل رشته بخواهد برید

(نظامی، ص ۵۹)

مه به شیشه:

کوس فلک را جرسش بشکند شیشه مه را نفسش بشکند

(همان، ص ۱۵)

هلال به طوق:

صفر کن این برج ز طوق هلال باز کن این پرده ز مشتی خیال

(همان، ص ۴)

شب به شحنه:

شحنه شب خون عسس ریخته بر شکرش پیر مگس ریخته

(همان، ص ۲۹)

روز به قفس:

می نتوان یافت به شب در چراغ؟ در قفس روز توان دید زاغ؟

(همان، ص ۶۱)

تحفة الاحرار: فلک به کوی (۳۷۲) / فلک به کاخ (۴۲۳) / فلک به سلک (۳۹۵) / فلک به

قبه (۳۸۴) / افلاک به منبر (۳۷۶) / چرخ به گلشن (۳۷۵) / چرخ به صیرفی (۳۸۷) / گردون به

خیمه (۳۹۳) / عرش به گریبان (۳۸۶) / مهر به چشمه (۳۷۲) / مهر به زر (۳۸۶) / مهر به

کوس (۴۰۳) / مهر به چشمه (۳۷۷) / مه به زر (۳۸۶) / شب به صبح (۳۷۷) / شب به
تتق (۳۸۹) / شب به پرده (۳۸۹) / شب به زنگار (۳۹۰) / صبح به جلوه گاه (۳۷۲)

فلک به کاخ:

قصر تو چون کاخ فلک سرنگون حادثه را قاصر از آنجا کمند
(جامی، ص ۴۲۳)

چرخ به صیرفی:

جان کنی و کان کنی آیینشان صیرفی چرخ گهر چینشان
(جامی، ص ۳۸۷)

شب به تتق:

دوش که چون نور یقین در گمان روز شد اندر تتق شب نهران
(جامی، ص ۳۸۹)

انجم به تگرگ:

بار برین باغ ز انجم تگرگ درهم و برهم شکنش شاخ و برگ
(جامی، ص ۳۷۵)

پروین به سبحة:

سبحة پروین ز کف آویخته اشک ستاره به سحر ریخته
(جامی، ص ۴۰۳)

افلاک و اجرام آن، از پدیده‌های الهام بخش شاعران در تصویر سازی است. آسمان، خورشید، ماه، روز و شب، بیشتر مورد نظر نظامی و جامی بوده است. این نوع مشبه در مخزن الاسرار ۷۵ مورد (۱۱/۸ درصد) و در تحفة الاحرار ۴۰ مورد (۹/۴ درصد) به کار رفته که سهم نظامی بیشتر است، یعنی تقریباً دو برابر جامی از این موضوع در تشبیهات خود استفاده نموده است.

اجرام آسمانی در مشبه به تشبیهات نظامی و جامی درخور توجه است:

مخزن الاسرار: آدمی به فلک (۵۱) / انسان به فلک (۶۹) / سخن به فلک (۲۱) / مه به
فلک (۳۰) / شاعر به مه گردون (۸۷) / غنچه به گردون (۶۳) / آدم به ماه (۳۴)
انسان به فلک:

دست بدار ای چو فلک زرق ساز ز آستن کوتاه و دست دراز
(نظامی، ص ۶۹)

شاعر به مه گردون:

من به صفت چون مه گردون شوم نشکنم ار بشکنم افزون شوم
(همان، ص ۸۷)

غنچه به گردون:

غنچه به خون بسته چو گردون کمر لاله کم عمر زخود بی خبر
(همان، ص ۶۳)

تحفة الاحرار: امید به شب (۴۳۹) / شک به غبار (۴۳۶) / حسن به لمعه
خورشید (۴۳۲) / بیداد به آتش (۴۲۵) / دم سرد به باد خزان (۴۱۲) / بدعت به
ظلمت (۳۸۱) / فراق به برق (۳۸۱) / هدایت به نور (۴۲۱) / صفا به ابر (۳۹۷)
صفا به ابر:

پیش که از ابر صفا نم نبود رسته گل صفوت عالم نبود
(جامی، ص ۳۹۷)

یقین به نور:

نور یقینم ز درون بر فروخت خار و خس وهم و گمان را بسوخت
(همان، ص ۳۹۰)

هدی به صبح:

مشعلشان چرخ چو بی نور کرد صبح هدی را شب دیجور کرد
(همان، ص ۳۸۱)

هر دو شاعر موضوعاتی مانند آسمان، خورشید، شب و روز، باد و آتش را در مشبه به تشبیهات خود آورده‌اند. این دسته مشبه به در مخزن الاسرار ۶۹ مورد (۱۱ درصد) و در تحفة الاحرار ۴۶ مورد (۱۰/۷ درصد) است که نشان می‌دهد نظامی بیشتر از این موضوعات در مشبه به‌های خود استفاده نموده است، این موضوع در بخش مشبه نیز دیده شد که نشان می‌دهد جامی در تشبیهات این اثر، التفات خاصی به آسمان و اجرام و... ندارد.

۴- طبیعت و زمین

مخزن الاسرار: جهان به باغ (۵۴) / زمین به وام (۴) / زمین به باغ (۶۶) / زمین به مرغ (۴۸) / زمین به گوی (۱۳) / طبیعت به ملک (۱۹) / طبیعت به گریبان (۸)
جهان به باغ:

باغ جهان زحمت خاری نداشت خاک سراسیمه غباری نداشت
(نظامی، ص ۵۴)

زمین به باغ:

هر گل رنگین که به باغ زمیست قطره‌ای از خون دل آدمیست
(همان، ص ۶۶)

زمین به مرغ:

نیست جهان را چو تو همخانه‌ای مرغ زمین را ز تو به دانه‌ای
(همان، ۴۸)

تحفة الاحرار: جهان به روضه (۳۹۵) / دو جهان به بنده (۳۷۷) / گیتی به باغ (۳۷۲) / گیتی به گلخن (جامی، ۳۸۱) / زمین به روی ناخن (۳۸۴) / ممکنات به سلسله (۳۷۲) / کاینات به کارگاه (۳۷۰) / عناصر به باغ (۳۷۴)

جهان به روضه:

روضه جانبخش جهان آفرید باغچه کون و مکان آفرید
(جامی، ص ۳۹۵)

گیتی به باغ:

عرصه گیتی که بود باغسان تربیت لطف تو اش باغبان
(جامی، ص ۳۷۲)

کاینات به گارگاه:

تازه کن جان نسیم حیات کارگر کارگه کاینات
(جامی، ص ۳۷۰)

از موضوعات مد نظر نظامی و جامی در این زمینه، مفاهیمی چون، جهان، زمین و طبیعت است. این نوع تشبیه در مخزن الاسرار ۳۸ مورد (۶ درصد) و در تحفة الاحرار ۱۷ مورد (۴ درصد) است که نظامی تقریباً دو برابر جامی از این نوع موضوعات در مشبه‌های خود استفاده برده است.

در مشبه به، هر دو شاعر به استفاده از این موضوع علاقه نشان می دهند:

مخزن الاسرار: انسان به بهار (۶۶) / مجلس به نوبهار (۲۹) / خرد به خاک (۹) / شاعر
به ذره (۱۸) / یار به سبزه (۳۱) / جسم به ایوان (۱۸) / گنجه به بابل (۲۱)
انسان به بهار:

باغ زمانه که بهارش تویی خانه غم دان که نگارش تویی
(همان، ص ۶۶)

یار به سبزه:

گه شده او سبزه و من جوی آب گه شده من گازر و او آفتاب
(همان، ص ۳۱)

شاعر به ریگ:

آب سخن بر درت آفشانده‌ام ریگ منم این که به جا مانده‌ام
(همان، ص ۱۸)

تحفة الاحرار: جان به روضه (۴۱۸) / جان به گنجینه جامی (۴۰۱) / جان به
کشور (۳۸۲) / دل به بتکده (۴۲۰) / دل به زنگی (۴۱۸) / دل به مخزن (۳۹۷) / دل به

باغ (۳۸۶) / وفا به مصر (۴۳۹) / ماتم به بیغوله (۴۳۸) / جهالت به چاه (۴۲۱) / اجل به خاک (۳۷۵) / رحمت به کنف (۴۲۴) / عدم به نیستان (۴۱۸) / هستی به بادیه (۴۱۸) / کرم به میدان (۴۰۸) / توحید به بیشه (۴۰۰) / عشق به میدان (۳۹۶) / اسماء الهی به کشور (۳۹۸) / کون و مکان به باغچه (۳۹۵) / غیب به خلوتگه (۳۹۵)

جان به کشور:

لعل لبث چون شکرافشان کند کشور جان را شکرستان کند
(جامی، ص ۳۸۲)

دل به باغ:

معنی رنگین چو کشد غازه اش باغ شود دل ز گل تازه اش
(همان، ص ۳۸۶)

جهالت به چاه:

عالمی از چاه جهالت برون در رهی افتاد به چاهی درون
(همان، ص ۴۲۱)

هر دو شاعر از باغ، زمین، خاک، غبار و ذره و... در مشبهه به تشبیهات خود استفاده کرده‌اند. این دسته مشبهه به در مخزن الاسرار ۵۷ مورد (۹ درصد) و در تحفة الاحرار ۵۹ مورد (۱۳/۷ درصد) از کل مشبهه به‌های هر شاعر را شامل می‌شود، در این موضوع، مشبهه به آنها تقریباً برابر است ولی تمایل جامی به این مفهوم بیشتر است.

۵- حیوانات

مخزن الاسرار: سگ به شیر (۴۹) / مار به گنج نشین (۵۳) / جغد به بلبل گنج (۵۱)

جغد به بلبل:

جغد که شوم است به افسانه در بلبل گنج است به ویرانه در
(نظامی، ص ۵۱)

تحفة الاحرار: براق به برق (۳۷۸) / اسب به شهاب (۳۷۸) / نافه به گره (۳۸۷) / مار به

طوق (۴۰۷) / پشت لاک پشت به سنگ (۴۱۵) / زاغ به خال (۴۳۱) / کبک به فاخته (۴۳۱)

براق به برق:

آمد و آورد براقی چو برق / پیکری از نور قدم تا به فرق
(جامی، ص ۳۷۸)

این نوع مشبه در مخزن الاسرار ۹ مورد (۴/۱درصد) و در تحفة الاحرار ۷ مورد (۷/۱درصد) است.

حیوانات در ساختن مشبه به تشبیهات هر دو شاعر مورد استفاده قرار گرفته‌اند:

مخزن الاسرار: انسان به پروانه (۶۶)/ روی به پروانه (۱۵)/ خواب به پروانه (۳۰)/
انسان به مگس (۵۲)/ ما به مور (۱۲)/ سخن به مرغ (۲)/ راز به مرغ (۸۱)/ لب به
مرغ (۲۵)/ دل به مرغ (۷)/ گروه تماشاگران به کرکس (۶۱)/ بنده به قمری (۵)

خواب به پروانه:

خواب چو پروانه پرانداخته / شمع به شکرانه سرانداخته
(نظامی، ص ۳۰)

انسان به مگس:

چند پری چون مگس از بهر قوت / در دهن این تنه عنكبوت
(همان، ص ۵۲)

راز به مرغ:

زان نکنم با تو در خنده باز / تا به زبان بر نپرد مرغ راز
(همان، ص ۸۱)

تحفة الاحرار: جان به طوطی (۴۱۸)/ دل به مرغ (۴۱۹)/ طبع به طوطی (۳۸۲)/ غفلت به
افعی (۴۱۲)/ منی به کبش (۴۱۰)/ ملایک به مگس (۳۸۴)/ روح به طایر (۳۸۴)/ جبرئیل به
مرغ (۳۷۷)/ تنزیه به ناقه (۳۷۳)/ زنجیر به مار (۴۱۱)/ کبک به فاخته (۴۳۱)/ گیسو به پر
زاغ (۴۲۸)/ پا به راحله (۴۰۹)/ شبان به سگ (۴۲۴)

غفلت به افعی:

منزلشان بین به ته خاک تنگ / کوب سر افعی غفلت به سنگ
(جامی، ص ۴۱۲)

جبرئیل به مرغ:

رشحه جام گرمش سلسبیل مرغ هوای حرمش جبرئیل
(همان، ص ۳۷۷)

نقطه به مگس:

خامه به هر صفحه که بنگاردش از مگس نقطه ننگه داردش
(همان، ص ۴۰۰)

هر دو شاعر از نام حشرات، پرندگان و جانوران در مشبهه به تشبیهات خود استفاده کرده‌اند. نظامی ۵۷ مورد (۹ درصد) و جامی ۲۰ مورد (۷/۴ درصد) از کل مشبهه به‌های خود را به این موضوع اختصاص داده‌اند. نظامی تقریباً سه برابر جامی از این نوع مشبهه به بهره گرفته است.

۶- رستنی‌ها

مخزن الاسرار: گل به کشتی (۳۵) / گل به حجله (۲۶) / گل به زرده (۲۷) / سمن به ترک (۲۶) / سوسن به افعی (۲۶) / لاله به مجمر (۲۷) / لاله به هندوک (۲۶)
گل به زرده:

نی به شکرخنده برون آمده زرده گل نعل به خون آمده
(نظامی، ص ۲۷)

سمن به ترک:

ترک سمن خیمه به صحرا زده ماهچه خیمه به ثریا زده
(همان، ص ۲۶)

لاله به هندوک:

هندوک لاله و ترک سمن سهل عرب بود و سهیل یمن
(همان، ص ۲۶)

تحفة الاحرار: شکوفه به درم (۳۷۱) / گل به چشمه مهر (۳۷۲) / لاله به شفق (۳۷۲) / غنچه به دل (۳۷۲) / نسترن به علم (۳۹۱) / بنفشه به مراقب (۳۹۲) / گل به

دَف (۳۹۲)/برگ به جلاجل (۳۹۲)/سرو به قد (۳۹۵)/نرگس به چشم (۴۰۶)/باغ به آینه (۴۳۱)

شکوفه به درم:

گاه فشانَد ز شکوفه درم گاه ز میوه شده خوان کرم
(جامی، ص ۳۷۱)

بنفشه به مراقب:

کرده بنفشه چو مراقب نشست با قد خم داده سرافکنده پست
(همان، ص ۳۹۲)

گل به دف:

بر دف گل برگ جلاجل شده شاخ ز رقت متمایل شده
(همان، ص ۳۹۲)

این نوع مشبه در مخزن الاسرار ۳۱ مورد (۴/۹ درصد) و در تحفة الاحرار ۱۹ مورد (۴/۵ درصد) کاربرد دارد.

رستنی‌ها یکی دیگر از موضوعات تشکیل دهنده مشبه به در اشعار هر دو شاعر است:

مخزن الاسرار: انسان به گل (۷۳)/انسان به بنفشه (۳۵)/انسان به بنفشه (۸۲)/شاعر به گل (۲۵)/پیامبر به گل (۷)/دل به گل (۸۰)/گوش به گل (۲۳)

دل به دانه:

از پی مِشتی چو گندم نمای دانه دل چون جو و گندم مسای
(نظامی، ص ۴۷)

قد به نارون:

میوه دل نیشکر خدشان گلبن جان نارون قدشان
(همان، ص ۳۰)

انسان به گل:

من که چو گل گنج فشانی کنم دعوی پیری به جوانی کنم
(همان، ص ۷۳)

تحفة الاحرار: داغ به لاله (۴۰۷)/جان به گلبن (۳۸۸)/دل به غنچه (۳۹۴)/دل به چمن (۳۷۲)/مقصود به میوه (۴۳۵)/هوا به تخم (۴۰۶)/هوا به شاخ (۴۰۲)/جفا به خار (۳۸۲)/طینت به گل (۴۰۲)

جفا به خار:

خار جفا ریخت به راهم گناه لب بگشا عذر گناهم بخواه
(جامی، ص ۳۸۲)

پیکان به غنچه:

غنچه پیکان به گل او نهفت صد گل راحت ز گل او شکفت
(همان، ص ۴۰۳)

سر انگشت به عناب:

رنگ حنارا ز کفش خون جگر هر سر انگشت چو عناب تر
(همان، ص ۴۲۸)

هر دو شاعر از نام گلها، گیاهان و درختان در مشبه به تشبیهات خود استفاده کرده‌اند، سهم نظامی از این نوع مشبه به ۴۷ مورد (۷/۴ درصد) و سهم جامی ۳۱ مورد (۷/۲ درصد) است که نشان می‌دهد نظامی از این موضوعات بیشتر در مشبه به تشبیهات خود استفاده نموده است.

۷- دریا

مخزن الاسرار: آب به روشنی (۶۴)/آب به تن (۲)/آب به قاقم (۲۶)

تحفة الاحرار: جامی با این موضوع مشبهی ندارد. از موضوع دریا، نظامی ۵ بار (۰/۸ درصد) استفاده نموده است. اگرچه موضوعات مرتبط با دریا در افکار شاعران عرفان گرا بسامد بالایی دارد ولی جامی با وجود داشتن این نوع تفکر در مشبه تشبیهات خود از این عناصر بهره ای نگرفته است. دریا، آب و چشمه از موضوعات اصلی این بخش از مشبه به تشبیهات هر دو شاعر است، نظامی ۲۳ مورد (۳/۶ درصد) و جامی ۲۲ مورد (۵/۲ درصد) در شعر خود از این دسته مشبه به استفاده نموده‌اند:

مخزن الاسرار: جود به دریا(۵۴)/ قیامت به بحر(۶۷)/ دل به بحر(۱۸)/ فلک به آب(۵۴)/ عرق به آب(۴۲)/ سخن به آب(۲۰)/ انسان به آب(۴۷)
جود به دریا:

پیشتر از پیشتران وجود کاب نخوردند ز دریای جود
(نظامی، ص ۵۴)

دل به بحر:

گشته دلم بحر گهر ریز تو گوهر جانم کمر آویز تو
(همان، ص ۱۸)

انسان به آب:

نانخورش از سینه خود کن چو آب وز دل خود ساز چو آتش کباب
(همان، ص ۴۷)

تحفة الاحرار: دل به چشمه(۳۹۰)/ دل به قلم(۳۸۸)/ بلا به گرداب(۴۳۲)/ غرور به سراب(۴۲۳)/ قدم به محیط(۳۷۶)/ لطف به نم(۳۷۵)/ بقای الهی به بحر(۳۷۳)
دل به قلم:

در سعت دایره دل کم است آن همه چون قطره و دل قلم است
(جامی، ص ۳۸۸)

قدم به دریا:

شاه ازل خواست چنان مظهری چید ز دریای قدم گوهری
(همان، ص ۳۹۷)

کن به چشمه:

چشمه کن قلّه قفاف قدم طایره داری ز شکاف قلم
(همان، ص ۳۶۹)

۸- اشیا و ابزار

مخزن الاسرار: جام به نرگس(۳۱)/ جام به کیخسرو(۱۵)/ قدح به فرق ملکزاد(۴۰)/
حلقه به پرده(۳۰)/ تیر به زبان(۵۳)/ تاج به فلک(۱۴)

جام به نرگس:

می چو گل آرایش اقلیم شد جام چو نرگس زر در سیم شد
(نظامی، ص ۳۱)

جام به کیخسرو:

جام تو کیخسرو جمشید هُش روی تو پروانه خورشید کش
(همان، ص ۱۵)

تحفة الاحرار: مصحف به شاهد (۴۴۰)/دوات به دل (۴۳۸)/علم به آینه (۳۷۳)/صدف
به درج (۳۷۶)/خامه به نی (۳۸۱)/حمایل به عقد (۳۸۶)/عصای آدم به نیل (۳۹۷)/پیکان به
غنچه (۴۰۳)/سیم به ناخن (۴۰۷)/زر و سیم به خشت (۴۰۷)/زنجیر به مار (۴۱۱)/تسیح
به دام (۴۱۹)/مصلا به حجاب (۴۱۹)

علم به آینه:

در تتق ذات تو هر سر که بود روی در آینه علمت نمود
(همان، ص ۳۷۳)

تسیح به دام:

رشته تسیح تو دام ریاست مهره آن دانه باد هواست
(همان، ص ۴۱۹)

گوهر به اخگر:

تخت زرت آتش و گوهر در او هست درخشنده چو گوهر در او
(همان، ص ۴۲۲)

هر دو شاعر از نام ابزارها و احجار، در مشبه استفاده کرده‌اند، نظامی از این موضوع
۲۳ مورد (۳/درصد) و جامی ۱۹ مورد (۴/۵درصد) در مشبه تشبیهات خود بهره
گرفته‌اند.

اشیا و ابزار به عنوان مشبه به نیز مورد نظر هر دو شاعر بوده است:

مخزن الاسرار: پادشاهی به گوهر (۱۸) / جان به گنج (۷۸) / طبایع به سیم (۵۲) / گرده
به یاقوت (۲) / شاعر به سیماب (۲۰) / دهن به حقه (۲۸) / جسد به دیگ (۳)

پیه به در:

ز آتش و آبی که به هم درشکست پیه در و گرده یاقوت بست
(نظامی، ص ۲)

مه به شیشه:

کوس فلک را جرسش بشکند شیشه مه را نفسش بشکند
(همان، ص ۱۵)

راستی به درع:

ز آتش تنهانه، که از گرم و سرد راستی مرد بود درع مرد
(همان، ص ۷۱)

تحفة الاحرار: جان به متاع (۳۹۶) / دل به سپر (۴۱۲) / دل به بیضه مرغ (۳۸۹) / دل به
مهره (۳۸۸) / دل به گهر (۳۸۹) / دل به قدح (۳۷۶) / فکر به رشته (۳۶۹)

شب به پرده:

پرده شب روی زمین را نهفت ظلمت شک نور یقین را نهفت
(جامی، ص ۳۸۹)

سخن به زر:

زر سخن را چو نمودم عیار وز سخن زر چه کشم بار عار
(همان، ص ۳۸۶)

مژه به میخ:

شرم تو بادا که کنی تا به روز راه نظر را به مژه میخ دوز
(همان، ص ۴۱۶)

این بخش شامل نام سنگها، فلزات، ظروف، وسایل زندگی، ابزارهای جنگی و
وسایل تزئینی است، این دسته مشبه به در مخزن الاسرار ۱۹۱ مورد (۳/۳۰ درصد) و در

تحفة الاحرار ۱۷۷ مورد (۱/۲ درصد) است که نشان می‌دهد هر دو شاعر توجه خاصی به این موضوع داشته‌اند. در این بخش نیز مشبه به نظامی از نظر تعداد بر جامی فزونی دارد.

۹- مفاهیم تخیلی - ادبی

مخزن الاسرار: چشمه خورشید به نمکدان (۶۲) / باغ سخا به فلک (۲) / چشمه تیغ به آب فرات (۱۵) / زلف بنفشه به رسن (۶۳) / زلف بنفشه به کمر گل (۲۸)
باغ سخا به فلک:

باغ سخا را چو فلک تازه کرد مرغ سخن را فلک آوازه کرد
(نظامی، ص ۲)

چشمه تیغ به آب فرات:

چشمه تیغ تو چو آب فرات ریخته قرابه آب حیات
(همان، ص ۱۵)

تحفة الاحرار:

تشبیه مرکب:

ماه نو روزه بین از افق کابروی حوراست زنیلی تتق
(جامی، ص ۴۰۵)

لوح وجود به آینه:

یعنی از آینه لوح وجود نفی شود صورت بود تو زود
(همان، ص ۴۲۷)

مشبه این نوع تشبیهات به شکل اضافه استعاری و اضافه تشبیهی و یا تشبیه مرکب است، نظامی با ۲۴ مورد (۳/۴ درصد) نسبت به جامی با ۳ مورد (۰/۷ درصد) بیشتر از این نوع مشبه استفاده کرده است.

نظامی ۳۳ بار (۵/۲ درصد) و جامی ۸ بار (۱/۸ درصد) از این نوع مشبه به آورده‌اند:

مخزن الاسرار: سخن پروری به پرده راز (۱۹) / پیامبر به صبح نجات (۱۳) / دل خرسند به ملک قناعت (۸۳) / عقل به چشمه جان (۷۰) / آب جگر به چشمه خون (۶۲) سخن پروری به پرده راز:

پرده رازی که سخن پروریست پرده ای از پرده پیغمبریست
(نظامی، ص ۱۹)

دل خرسند به ملک قناعت:

گر دل خرسند نظامی تو راست ملک قناعت به تمامی تو راست
(همان، ص ۸۳)

تحفة الاحرار: قصر به کاخ فلک (۴۲۳) / گل به چشمه مهر (۳۷۲) / دهن به در محنت (۴۳۴) / انگشت به پنجه مرجان (۴۲۸) / لام به طره حور (۳۶۸) قصر به کاخ فلک:

قصر تو چون کاخ فلک سربلند حادثه را قاصر از آنجا کمند
(جامی، ص ۴۲۳)

لام به طره حور:

طره حور است درو لامها بهر دل دیده‌وران دامها
(همان، ص ۳۶۸)

۱۰- مفاهیم متفرقه

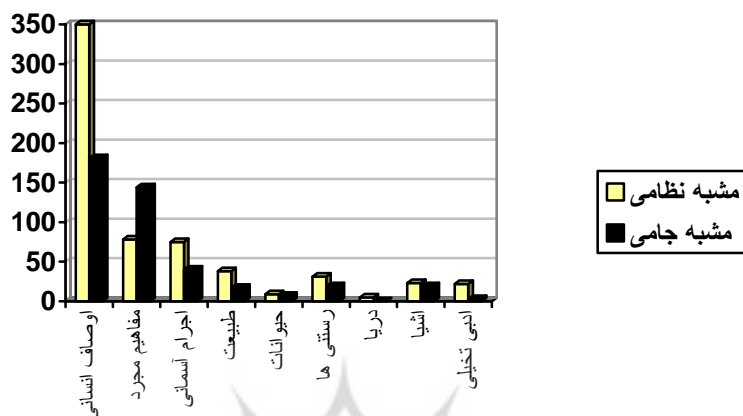
چنین مفاهیمی، فقط در مشبه به به کار رفته و شامل مفاهیمی است که در دسته‌بندی‌های فوق نمی‌گنجد، سهم نظامی از این بخش ۱۴ مورد (۲/۲ درصد) است، البته جامی در این بخش تشبیه خاصی ندارد. رای به هدف (۲۲) / انسان به دایره (۳۵) / گل به پرده زنبور (۵۲) / موی سپید به نشانه ناامیدی (۴۶)

توجه به دو نمودار زیر می‌تواند مباحث فوق را به شکل مجمل و عینی تر نشان

دهد:

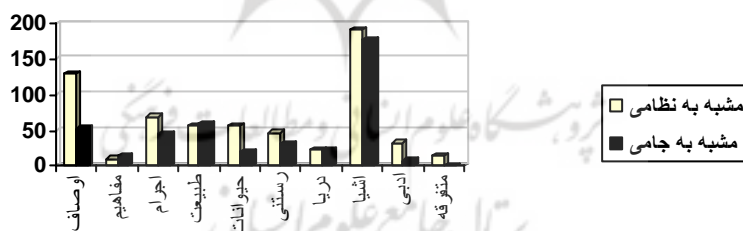
نمودار شماره (۱) موضوعات مشابه و بسامد آنها در تشبیهات مخزن الاسرار و

تحفة الاحرار

نمودار شماره (۲) موضوعات مشابه به و بسامد آنها در تشبیهات مخزن الاسرار و

تحفة الاحرار

حسی، عقلی و انتزاعی بودن طرفین تشبیه در دو اثر

در مخزن الاسرار ۴۴۳ مورد از طرفین تشبیه یعنی ۷۰/۸ درصد، حسی به حسی است،

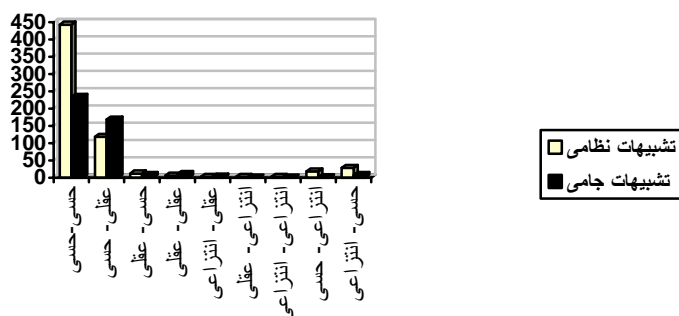
این میزان در تحفة الاحرار ۲۳۴ مورد (۵۴/۴ درصد) است. میزان تشبیهات عقلی به عقلی

در مخزن الاسرار ۶ مورد (۱درصد) و در تحفة الاحرار ۱۰ مورد (۲/۳درصد) است. میزان تشبیه حسی به عقلی در مخزن الاسرار ۱۲ مورد (۲درصد) و در تحفة الاحرار ۷ مورد (۱/۷درصد) است. میزان تشبیهات عقلی به حسی در مخزن الاسرار ۱۱۸ مورد (۱۸درصد) و در تحفة الاحرار ۱۶۸ مورد (۳۹درصد) است. تشبیهات انتزاعی به انتزاعی و عقلی به انتزاعی هر کدام در مخزن الاسرار ۲ مورد (۳درصد) و در تحفة الاحرار هیچ تشبیه انتزاعی به انتزاعی به کار نرفته است ولی تشبیه عقلی به انتزاعی ۳ مورد (۷درصد) دیده می شود. میزان تشبیهات انتزاعی به عقلی در مخزن الاسرار ۲ مورد (۳درصد) است و در تحفة الاحرار هیچ مورد از این نوع تشبیه وجود ندارد. تشبیهات انتزاعی به حسی در مخزن الاسرار ۱۸ مورد (۲/۸درصد) و در تحفة الاحرار ۱ مورد (۲درصد) است. میزان تشبیه حسی به انتزاعی در مخزن الاسرار ۲۸ مورد (۴/۵درصد) و در تحفة الاحرار ۷ مورد (۱/۷درصد) است. (۲)

تقریباً ۷۰درصد تشبیهات نظامی، حسی به حسی است و بعد از آن تشبیهات عقلی به حسی با ۱۸درصد قرار دارد. جامی نیز تقریباً ۵۴درصد از تشبیهات خود را به شکل حسی به حسی و ۳۹درصد را به شکل عقلی به حسی آورده است، که نشان می دهد هر دو شاعر گرایش به ساختن تشبیهات حسی دارند و از این امور بیشتر در تصویرسازی بهره گرفته اند. هر دو در تشبیهات حسی خود بیشتر از حواس بینایی بهره می گیرند. و چنانکه در (نمودار شماره ۳) دیده می شود هیچ کدام به استفاده از تشبیهات با طرفین عقلی و انتزاعی تمایل چندانی ندارند. حواس و صورخیال با هم ارتباط تنگاتنگی دارند «تصویر در شعر، بیانی است که به صور ذهنی حاصل از دریافت های حسی شاعر زندگی می بخشد؛ به عبارت دیگر سبب می شود تا خواننده احساس کند که چیزی را به گونه ای متمایز می بیند، لمس می کند، می بوید، یا می شنود» (اسکلتن، ۱۳۷۵، ص ۱۰۵)

نمودار شماره (۳) بسامد تشبیهات حسی، عقلی و انتزاعی در مخزن الاسرار و

تحفه الاحرار

زاویه تشبیه در مخزن الاسرار و تحفه الاحرار

زاویه تشبیه را بر اساس وجود میزان شباهت و درجه آن، در مشبه و مشبه به و دور یا نزدیکی آن می‌سنجند، اگر ربط بین مشبه و مشبه به دورتر باشد زاویه تشبیه بازتر و تشبیه هنری تر است و اگر ربط و شباهت بین طرفین تشبیه، واضح تر و نزدیک تر باشد، زاویه تشبیه بسته تر و غیرهنری تر است. در سبک آذربایجانی زاویه تشبیه بازتر از سبک خراسانی بوده و تشبیهات بیشتر بر مبنای شباهت‌های ذهنی و قراردادی شکل می‌گیرد. (۳)

این موضوع می‌تواند از منظری دیگر مؤید نوآوری و ابداع شاعران در تشبیه سازی باشد، زیرا شاعرانی که به تشبیه با زاویه باز گرایش دارند، بیشتر اهل آفرینش هنری و نوجویی در تصویرگری هستند.

گذشت زمان و فاصله گرفتن از عصر شاعران سبب نسبی شدن باز و بستگی زاویه تشبیه می‌شود و همچنین نوع بررسی و تحلیل تشبیه، آنان را تحت الشعاع قرار می‌دهد، مثلاً اگر از نگاه تحلیل گر امروز به آن تشبیهات نگریسته شود چه بسا بسیاری از تشبیهات بدیع و با زاویه باز شعر او، امروز کلیشه ای و بسته به نظر برسد، در حالیکه اگر معیار بررسی منحصر به عصر شاعر باشد، درجه نوآوری و هنری بودن

تشبیهات وجه دیگری پیدا می‌کند. با تمام این اوصاف، زاویه تشبیه در اشعار نظامی نسبت به اشعار جامی بازتر است و در نتیجه ابداع و نوآوری بیشتری در آن، دیده می‌شود. با نگرش تحلیل‌گرانه امروزی از مجموع ۶۳۱ تشبیه در مخزن الاسرار، ۵۶ مورد یعنی ۹ درصد هنوز دارای زاویه باز بوده و به تعبیر دیگر بکر و بدیع به نظر می‌رسد؛ در حالیکه از مجموع ۴۳۰ تشبیه تحفه الاحرار، ۱۳ مورد یعنی ۳ درصد چنین کیفیتی دارد که مؤید نوآوری و ابتکار نظامی در تشبیه سازی است به چند مورد از این تشبیهات اشاره می‌شود.

نظامی: چشم به اسماعیل/چشم به پرده/زلف به ابراهیم/لب به مرغ/خصم به نعل/مازاغ به سرمه/نور به تتق/سوسن به افعی/لاله به مغ
جامی: نبوت به دهلیز/قافیه به خلخال/لب به خم نیل/نور به تتق/زمین به روی ناخن

وجه شبه در مخزن الاسرار و تحفه الاحرار

از مجموع ۶۳۱ تشبیه نظامی در مخزن الاسرار، ۹۵ تشبیه به همراه وجه شبه ذکر شده و در ۵۳۶ مورد وجه شبه مذکور نیست. جامی نیز مجموعاً ۴۳۰ تشبیه در تحفه الاحرار آورده است که در ۹۱ مورد وجه شبه ذکر شده و در ۳۳۹ مورد وجه شبه ذکر نشده است. ذکر وجه شبه از میزان مخیل بودن تشبیه می‌کاهد و این فرصت را از مخاطب می‌گیرد تا با خیال پردازی و دقت، رابطه طرفین تشبیه را بیابد، «از نظر تئوری ادبیات، تشبیه مجمل از مفصل بهتر است و اتفاقاً هر چه در شعر فارسی از آغاز به جلو بیاییم یا از آغاز هر سبکی دورتر شویم، از بسامد تشبیهات مفصل کاسته می‌شود» (شمیسا، ۱۳۷۱، ص ۶۰) طبیعی است که نظامی با توجه به تصویرگرایی و خیال آفرینی در ابیاتش بیشتر از تشبیه مجمل بهره گرفته و اگر در جامی مقداری بیشتر گرایش به تشبیه مفصل دیده می‌شود به دلیل روایت گری و معنی پردازی اوست.

بنابراین تشبیهاتی که وجه شبه آن ذکر نشود (مجمّل) هنری تر و خیال‌انگیزتر خواهد بود. در این میان نظامی ۸۵ درصد تشبیهات خود را در مخزن الاسرار بدون ذکر وجه شبه آورده و بر مخیل بودن آن افزوده است. جامی نیز ۷۸/۹ درصد از تشبیهاتش چنین است. (رجوع شود به جدول شماره ۱)

وجه شبه می‌تواند از امور حقیقی و خیالی گرفته شود، هم چنین موضوع وجه شبه می‌تواند حرکات، رنگها، اشکال، ابعاد و فاصله‌ها و غیره باشد «نکته دیگری نیز در تشبیه قابل ملاحظه است و آن اینکه: مشبه به و وجه شبه اغلب بیان‌کننده محیط زندگی و دریافت‌های ذهنی شاعر است» (علوی مقدم و اشرف زاده، ۱۳۸۳، ۱۱۶) نظامی و جامی بیشتر وجه شبه خود را از احوال انسانی، مکان، شکل، فضا و حجم، حرکت و حس بینایی و لامسه گرفته‌اند و تمایز خاصی در آنها دیده نمی‌شود. گفتنی است که هر چه وجه شبه مبهم تر باشد، تشبیه بعیدتر می‌گردد. «آگاه باش که وقتی دو چیز به یکدیگر تشبیه بشوند این تشبیه دو قسم است. یکی اینکه تشبیه از جهت روشن و واضحی صورت گیرد که نیازمند تاویل و توضیح نباشد، دیگر آنکه وجه شبه با نوعی تاویل و توضیح به دست آید. نمونه قسم نخست تشبیه چیزی است به چیزی از جهت صورت و شکل نمونه دوم تشبیهی است که با نوعی تاویل پدید می‌آید» (جرجانی، ۱۳۷۰، ص ۵۱)

ادات تشبیه در مخزن الاسرار و تحفة الاحرار: ادات تشبیه در تشبیهات هر شاعر به شکل حروف اضافه، شباهت و وندهای تشبیهی و... است. از مجموع ۶۳۱ تشبیه نظامی در مخزن الاسرار، ۱۹۰ مورد دارای ادات است و در ۴۴۱ مورد، ادات ذکر نشده. همچنین از مجموع ۴۳۰ تشبیه جامی در تحفة الاحرار، ۵۶ مورد با ادات همراه است و ۳۷۴ مورد بدون ادات تشبیه آورده شده است، ذکر ادات نیز می‌تواند از مخیل بودن تشبیه بکاهد. نظامی ۷۰ درصد از تشبیهات خود را بدون ذکر ادات آورده است و ۷۸ درصد از تشبیهات جامی نیز چنین است (رجوع شود به جدول شماره ۱) البته از نظر

تعداد این نوع تشبیهات، نظامی بهتر از جامی عمل کرده است. «غرض اصلی از تشبیه عینیت بخشیدن به دو چیز مختلف است یا بهتر بگوییم عینیت بخشیدن است به دو چیزی که غیریت دارند و چون ادات حذف شود، عینیت به صورت محسوس تر و دقیق تر نمایانده می شود» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲، ص ۶۶)

جدول شماره (۱) بسامد و درصد تشبیهات بلیغ، کامل، مفصل و مرسل در هر

دو اثر (۴)

تحفه الاحرار		مخزن الاسرار		تشبیه به اعتبار ارکان آن
درصد	بسامد	درصد	بسامد	
۷۴/۲	۳۱۹	۶۷/۵	۴۲۶	تشبیه با طرفین بدون ذکر ادات و وجه شبه (بلیغ)
۸/۳	۳۶	۱۲/۶	۸۰	تشبیه با تمام ارکان (کامل)
۱۲/۸	۵۵	۲/۴	۱۵	تشبیه با طرفین و وجه شبه (مفصل)
۴/۷	۲۰	۱۷/۵	۱۱۰	تشبیه با طرفین و ادات (مرسل)
۱۰۰	۴۳۰	۱۰۰	۶۳۱	مجموع

تشبیه مفرد و مرکب در مخزن الاسرار و تحفه الاحرار

تشبیه مرکب در هر دو اثر بسیار کمیاب است، به گونه ای که باید تشبیه غالب را تشبیه مفرد دانست. اگر از یک دو تشبیه مرکب تحفه الاحرار بگذریم، تمام تشبیهات دو شاعر مفرد است.

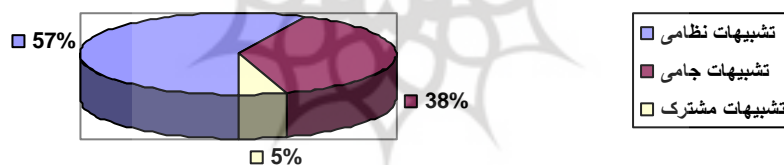
تشبیهات مشترک (ابتکار و تقلید در تشبیهات جامی) با توجه به دسته بندی

طرفین تشبیه و بررسی های انجام شده از مجموع ۱۰۶۱ تشبیه هر دو شاعر، یعنی ۶۳۱ تشبیه نظامی و ۴۳۰ تشبیه جامی، ۲۸ تشبیه مشترک است که عبارتند از، انسان به شمع / انسان به گل / انسان به خور / انسان به خر / انسان به باغ / عالم به سایه / پیامبر به

خورشید/خاک پیامبر به تاج/شاعر به ذره / شاعر به بلبل / سخن به در / سخن به جان/سخن به مرغ/سخن به زر/زبان به تیغ/جان به گنجینه/جان به کشور/دل به مرغ/زانو به آینه/تن به قفص/چشم به نرگس/وفا به مغز/جوانی به تیر/تسبیح به دام/مهر به چشمه/نور به تتق/شب به پرده/نرگس به چشم.

۵ درصد از تشبیهات نظامی و جامی مشترک است. با توجه به (نمودار شماره ۴) درمی یابیم اگرچه جامی در تشبیهاتش نوآوری‌هایی کرده است، ولی در مقایسه با تشبیهات نظامی میزان تشبیهات او ۳۸ درصد کل تشبیهات است و ۵۷ درصد دیگر از آن نظامی است، یعنی هنر تشبیه سازی نظامی بسیار بالاتر و قوی تر از جامی است و جامی کماکان تحت تقلید نظامی و ریزه خوار خوان اوست.

نمودار شماره (۴) درصد تشبیهات غیرمشترک و مشترک نظامی و جامی

نتیجه گیری و تحلیل جدول‌ها و نمودارها

با توجه به (جدول شماره ۲) و (نمودار شماره ۱) نظامی بیشترین مشابه تشبیهات خود را از اوصاف انسانی با ۳۵۰ مورد و ۵۵/۶ درصد اخذ کرده است و جامی نیز ۱۸۱ مورد و ۴۲ درصد مشابه را از همین موضوع اخذ کرده است. بعد از آن هر دو از مفاهیم مجرد و انتزاعی بیشترین مشابه خود را پدید آورده‌اند، نظامی با ۷۸ مورد کاربرد و ۱۲/۵ درصد

و جامی با ۱۴۴ کاربرد و حدود ۳۳ درصد. بعد از این موضوعات، اجرام آسمانی و اشیا در مشبه تشبیهات هر دو بیشترین نمود را دارد. نظامی اوصاف انسانی را بیشتر از جامی آورده و جامی مفاهیم مجرد و انتزاعی را بیشتر از نظامی مورد نظر قرار داده است. نوع تشبیهات نظامی نشان می‌دهد که او به موضوعات انسانی و فراعرفانی گرایش بیشتری دارد و توصیفاتش جنبه حکمی، اخلاقی و اجتماعی دارد که مرکز این اندیشه‌ها انسان است. در میان مشبه به تشبیهات نیز اشیا و ابزارها بیشتر مورد نظر دو شاعر بوده است. نظامی در ۱۹۱ مورد و ۳۰/۳ درصد و جامی در ۱۷۷ مورد و ۴۱ درصد از تشبیهات خود، از این دسته مشبه به استفاده کرده‌اند. پس از آن، اوصاف انسانی، اجرام آسمانی، طبیعت، حیوانات و رستنی‌ها بیشترین نمود را در مشبه به تشبیهات هر دو شاعر دارد. (ر. ک: جدول شماره ۲ و نمودار شماره ۲) بعد از بررسی و تحلیل بحث تشبیه این دو اثر، معلوم می‌گردد که مخزن الاسرار با ۲۲۵۴ بیت، ۶۳۱ تشبیه و تحفة الاحرار با ۱۷۲۶ بیت، ۴۳۰ تشبیه دارد، بدیهی است که نظامی دارای ابیات بیشتری است، و دامنه تشبیهات وی نیز گسترده‌تر است، همچنین تشبیه سازتر و تصویرگرتر از جامی است. (زیرا با توجه به نمودار شماره ۴ از کل تشبیهات این دو اثر سهم نظامی ۵۷ درصد و سهم جامی ۳۸ درصد است) این پژوهش همچنین ثابت می‌کند هر دو شاعر به تشبیهات حسی به حسی و عقلی به حسی (نمودار شماره ۳) و تشبیهات مفرد بیشتر گرایش دارند. نهایت آنکه هر دو شاعر به آوردن تشبیه بلیغ بیشتر تمایل دارند، پس از آن نظامی به تشبیه مرسل و جامی به تشبیه مفصل علاقه بیشتری دارد. همچنین زاویه تشبیه در اشعار نظامی نسبت به جامی بازتر و هنری تر است.

جدول شماره (۲) موضوعات مشابه و مشابه به، بسامد و درصد آن در

مخزن الاسرار و تحفه الاحرار

مشبه به				مشبه				موضوع
تحفه الاحرار		مخزن الاسرار		تحفه الاحرار		مخزن الاسرار		
درصد	بسامد	درصد	بسامد	درصد	بسامد	درصد	بسامد	
۱۲	۵۲	۲۰/۵	۱۲۹	۴۲	۱۸۱	۵۵/۶	۳۵۰	اوصاف انسانی
۳/۵	۱۵	۱/۸	۱۱	۳۳/۲	۱۴۴	۱۲/۵	۷۸	مفاهیم مجرد، انتزاعی
۱۰/۷	۴۶	۱۱	۶۹	۹/۴	۴۰	۱۱/۸	۷۵	اجرام آسمانی
۱۳/۷	۵۹	۹	۵۷	۴	۱۷	۶	۳۸	طبیعت و زمین
۴/۷	۲۰	۹	۵۷	۱/۷	۷	۱/۴	۹	حیوانات
۷/۲	۳۱	۷/۴	۴۷	۴/۵	۱۹	۴/۹	۳۱	رستنی‌ها
۵/۲	۲۲	۳/۶	۲۳	۰	۰	۰/۸	۵	دریا
۴۱/۲	۱۷۷	۳۰/۳	۱۹۱	۴/۵	۱۹	۳/۶	۲۳	اشیا و ابزارها
۱/۸	۸	۵/۲	۳۳	۰/۷	۳	۳/۴	۲۲	مفاهیم تخیلی - ادبی
۰	۰	۲/۲	۱۴	۰	۰	۰	۰	متفرقه
۱۰۰	۴۳۰	۱۰۰	۶۳۱	۱۰۰	۴۳۰	۱۰۰	۶۳۱	مجموع

یادداشت‌ها

۱- به دلیل محدودیت صفحات مقاله، فقط تعداد محدودی از تشبیهات دو اثر در متن ذکر شده است. و به همین دلیل در ارجاعهای داخل متن، سال انتشار مخزن الاسرار (۱۳۸۴) و تحفة الاحرار (۱۳۸۵) ذکر نگردید.

۲- تشبه خیالی آن است که مشبه به آن، امری غیر موجود و غیر واقعی بوده و حداقل از دو جزء تشکیل شده باشد که تک تک اجزای آن، حسی باشند. تشبیه وهمی آنست که مشبه به آن غیر واقعی و مرکب از دو جزء باشد به شرط آنکه یکی از اجزا، وجود خارجی نداشته باشد. این تشبیهات به تشبیهات حسی و عقلی ملحق می‌شوند. تشبیهات مجرد و انتزاعی نیز مصداق خارجی ندارند و بیشتر ساخته ذهن سازنده تشبیه است. در این پژوهش، تشبیه انتزاعی بیشتر ناظر بر ترکیبات ادبی و ساختگی هر دو شاعر است که در طرفین تشبیه قرار می‌گیرند و مغایر با طرفین عقلی یا حسی تشبیه هستند، بنابراین بیشتر آفریده ذهن شاعر است و تا حدودی با تشبیه خیالی و وهمی همپوشانی پیدا می‌کند و در عین حال صد درصد با آنها مطابقت ندارد. نظیر (گل به چشمه مهر / انگشت به پنجه مرجان / لام به طره حور از جامی و شب گیسو به روز نجات / چشمه تیغ به آب فرات / زلف بنفشه به کمر گل و... از نظامی). غالب این ترکیبات خود ترکیب تشبیهی یا استعاری هستند (ر. ک: شمیسا، ۱۳۸۲، ص ۳۹ و کزازی، ۱۳۸۱، ص ۴۳ و شفیع، ۱۳۷۲، ص ۵۹ و علوی مقدم، ۱۳۸۳، ص ۹۴ و پورنامداریان، ۱۳۸۱، ص ۱۹۹).

۳- برای مطالعه بیشتر رجوع شود به: (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲، ص ۱۲۱ و شمیسا،

۱۳۸۲، ص ۴۵)

۴- با توجه به نسبت تعداد ابیات و تعداد تشبیهات (مخزن الاسرار با ۲۲۵۴ بیت و ۶۳۱ تشبیه و تحفة الاحرار با ۱۷۲۶ بیت و ۴۳۰ تشبیه) ملاک آماری یکسان در نظر گرفته شد ولی تفاوت، ناشی از تقسیم تعداد تشبیهات بر تعداد ابیات است؛ در نتیجه، با

این شیوه قدرت تشبیه سازی نظامی نسبت به جامی بهتر نشان داده شد؛ زیرا نسبت ابیات نظامی به تشبیهاتش ۳/۵ بیت است یعنی در هر ۳/۵ بیت یک تشبیه آورده و این نسبت در ابیات جامی ۴ بیت است که نشانگر تراکم بیشتر تشبیه در ابیات نظامی است. از جهت دیگر چنان که به نسبت توزیع تشبیهات در ابیات دو شاعر بنگریم در می‌یابیم که نظامی ۰/۲۸ درصد تشبیه در هر بیت گنجانده است در حالیکه این نسبت در هر بیت جامی ۰/۲۴ درصد تشبیه است که به اثبات قدرت تشبیه سازی نظامی در مقایسه با جامی تاکید می‌کند.

منابع و مأخذ

الف - کتابها

- ۱- اسکلتن، رابین (۱۳۷۵) حکایت شعر، مترجم مهرانگیز اوحدی، تهران، انتشارات میتر.
- ۲- براهنی، رضا (۱۳۸۰) طلا در مس، ۳ ج، تهران، انتشارات زریاب.
- ۳- پورنامداریان، تقی (۱۳۸۱) سفر در مه، تهران، انتشارات نگاه.
- ۴- جامی، عبدالرحمن (۱۳۸۵) هفت اورنگ، تصحیح مرتضی مدرس، تهران، انتشارات اهورا.
- ۵- جامی، عبدالرحمن (۱۳۶۶) هفت اورنگ، تصحیح مرتضی مدرس، چاپ دوم، تهران، انتشارات سعدی.
- ۶- جرجانی، عبدالقاهر (۱۳۷۰) اسرارالبلاغه، مترجم جلیل تجلیل، چاپ سوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۷- زنجانی، برات (۱۳۷۷) صور خیال در خمسه نظامی، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- ۸- شفیع کدکنی، محمد رضا (۱۳۷۲) صورخیال در شعر فارسی، چاپ پنجم، تهران، انتشارات آگاه.
- ۹- شمیسا، سیروس (۱۳۷۱)، بیان، چاپ دوم، تهران، انتشارات فردوس.

- ۱۰- شمیسا، سیروس (۱۳۸۲) بیان و معانی، چاپ هشتم، تهران، انتشارات فردوس.
- ۱۱- علوی مقدم، محمد و رضا اشرف زاده (۱۳۸۳) معانی و بیان، چاپ پنجم، تهران، انتشارات سمت.
- ۱۲- کزازی، میرجلال الدین (۱۳۸۱) بیان، چاپ ششم، تهران، انتشارات ماد.
- ۱۳- نبی لو، علیرضا (۱۳۸۴) مقایسه مخزن الاسرار و مطلع الانوار، قم، انتشارات سنجا فک.
- ۱۴- نظامی، الیاس، کلیات نظامی گنجوی (۱۳۸۴)، تصحیح وحید دستگردی، ج ۲، چاپ پنجم، تهران، انتشارات نگاه.
- ۱۵- نظامی، الیاس، مخزن الاسرار (۱۳۸۳) به کوشش سعید حمیدیان، چاپ هفتم، تهران، نشر قطره.
- ۱۶- نظامی، الیاس، مخزن الاسرار (۱۳۶۳) به تصحیح بهروز ثروتیان، تهران، انتشارات توس.

ب- مقالات

- ۱- حاکمی والا، اسماعیل (۱۳۵۸) «مخزن الاسرار نظامی و نظیره‌هایی که از آن سروده‌اند»، مجله دانشکده ادبیات تهران، ش ۳ و ۴، ص ۴۰-۴۴.